

دانشگاه اراک

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دکتری زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

شریعت تصویر خاقانی شروانی و سنایی

غزنویدربوتهی نقد ادبی

پژوهشگر:

سید کیهان شهدائی

اساتید راهنما:

دکترسیده زهراموسوی و دکترمحسن ذوالفقاری

استاد مشاور

دکترامین رحیمی

بهار 1393

به پدر و مادرم؛

چونان بوسه ای بر رنج شکوفای

دست‌هایشان

به همسرم آن همراه همیشه،

خاطره‌ی روشنی،

در تاریکی شب‌هایم

و به مصطفایم،

آن هنگام که بر کشیده گردد و این

برگ‌ها را به زلال چشمانش بنوازد.

بسم الله الرحمن الرحيم

سپاس‌گزاری:

الحمد لله، سپاس و ستایش مخصوص مولا، الله متعال است (جل جلاله) که این بنده را
بر خدمت‌گزاری آئین بی بدیش توفیق داد و سپس پدر و مادرم آن فرشته خویان را که وجود
مبارکشان را با کمله در طبق اخلاص نهادند و در برابر، هیچ نخواستند، که (وقضی ربک اللّ تعبدوا
الّآله و بالوالدین احساناً) و سپاس استادانم را که دستگیری و

پابه پا بردنشان، چراغ هم‌راهی راهم بوده است.

چکیده:

شریعت تصویرخاقانی شروانی و سنایی غزنوی در بوته‌ی نقد ادبی

توسط؛

سیدکیهان شهدائی

وجود مضامین علمی؛ چون: طب، نجوم، فلسفه، کلام، عرفان و اندیشه‌های مذهبی در سخن خاقانی شروانی ملقب به «افضل‌الدین» و نیز سنایی غزنوی، باعث شده است تا هردو را «حکیم» نیز بخوانند. باورهای دینی و اندیشه‌های مبتنی بر شرع از مهمترین درونمایه‌های سخن این دو شاعر است که عموماً در قالب تصاویر شاعرانه، ساخته و پرداخته شده است.

رساله‌ی حاضر پژوهشی است در باب تجلی تصاویر دینی در دیوان خاقانی شروانی و سنایی غزنوی؛ یعنی: به بررسی و تحلیل دیدگاه و شیوه‌ی نگرش خاقانی و سنایی به عناصر دینی و مذهبی می‌پردازد.

محور اصلی رساله‌ی حاضر، بررسی تجلی شخصیت‌ها و اماکن مذهبی در دیوان خاقانی و سنایی از منظر نقد تصویرپردازی است؛ موضوعی که در کتب بلاغی گذشته، چندان مورد توجه نبوده است.

مسأله «تصویر» و «شریعت» و «شخصیت‌ها و اماکن مذهبی» و تعامل این سه واژه و ترکیب و چگونگی کاربرد و رویکردهای آنها در دیوان خاقانی و سنایی محور اصلی رساله‌ی حاضر را تشکیل می‌دهد این نوشتار، روشن می‌سازد که نگرش این دو شاعر به موارد مذکور، به رغم بسامد فراوان در سخن آنان، آن گونه که انتظار می‌رود، همگون با اصول عقاید اسلامی نیست و شاعران، نگرش خویش را در بسیاری از موارد، مدآحانه به حبّ حطام دنیا آلوده و از آن اصول تخطی نموده‌اند.

کلید واژگان: شریعت تصویر، شخصیت‌های مذهبی، خاقانی، سنایی، مدیحه سرائی

مقدمه.....	الف-ح
1- فصل اول؛ تصویر شریعت در دیوان خاقانی شروانی	1
1- شریعت تصویر پیامبر اعظم(ص)، در دیوان خاقانی.....	2
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	2
- زبان و تصویر.....	12-13
- بررسی ساختاریبیانی تصاویر پیامبر اعظم(ص).....	13-22
2- شریعت تصویر سیدنا آدم(ع) در دیوان خاقانی.....	23-35
- بررسی تصاویر سیدنا آدم(ع)، از دیدگاه اندیشه.....	23-27
- زبان.....	28
- بررسی نقش عناصر بیانی در تصاویر سیدنا آدم(ع).....	29-30
3 - شریعت تصویر سیدنا نوح(ع) در دیوان خاقانی.....	31-35
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	31-33
- زبان و تصویر.....	33-34
- بررسی نقش عناصر بیانی در تصاویر سیدنا نوح(ع).....	34-35
4 - شریعت تصویر سیدنا یوسف(ع) در دیوان خاقانی.....	36-46
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	36-42
- زبان و تصویر.....	42-43
- بررسی نقش عناصر بیانی در تصاویر سیدنا یوسف(ع).....	44-46
5- شریعت تصویر سیدنا موسی(ع)، در دیوان خاقانی.....	47-60
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	47-55
- زبان و تصویر.....	56-57
- نقش عناصر بیانی در تصاویر سیدنا موسی(ع).....	57-60
6 - شریعت تصویر سیدنا عیسی(ع) در دیوان خاقانی.....	61-79
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	62-73

7	- زبان و تصویر
79	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
80-91	7 - شریعت تصویر سیدنا سلیمان (ع) در دیوان خاقانی
80-86	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه
86-88	- زبان و تصویر
88-91	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
92-96	8 - شریعت تصویر سیدنا ادریس (ع) در دیوان خاقانی
92-94	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه
94-95	- زبان و تصویر
95-96	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
97-106	9 - شریعت تصویر سیدنا علی (کرم الله وجهه) در دیوان خاقانی
97-102	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه
102-103	- زبان و تصویر
103-106	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
107-112	10 - شریعت تصویر سیدتنا مریم (ع) در دیوان خاقانی
107-111	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه
111	- زبان و تصویر
112	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
113-114	11 - شریعت تصویر سیدتنا آسیه و سیدتنا ساره در دیوان خاقانی
113	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه
114	- زبان و تصویر
114	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
117	12 - شریعت تصویر سیدتنا حوا در دیوان خاقانی
	115
116	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه
116	- زبان و تصویر
117	- نقش عناصر بیانی در تصاویر
118	ب؛ اماکن مقدسه

119- 143.....	1 - ب - 1؛ شریعت تصویر کعبه‌ی مشرفه در دیوان خاقانی.....	
120-135.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	
135-137.....	- زبان و تصویر.....	
135-143.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
145.....	1 - ب - 2؛ تصویر شریعت مکه ی مکرمه در دیوان خاقانی.....	144
144.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	
145.....	- زبان و تصویر.....	
145.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
146-148.....	1- ب - 3؛ شریعت تصویر بیت المقدس ومسجدالاقصی در دیوان خاقانی.....	
146-147.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	
147.....	- زبان و تصویر.....	
147-148.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
149-150.....	1 - ب - 4؛ شریعت تصویر مدینه‌ی منوره در دیوان خاقانی.....	
149.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	
150.....	- زبان و تصویر.....	
150.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
151.....	فصل دوم؛ شریعت تصویر در دیوان سنایی غزنوی، الف؛ شخصیت‌های مذهبی.....	
170.....	2 - الف - 1؛ شریعت تصویر پیامبر اعظم (ص) در دیوان سنایی.....	152
154-164.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	
164.....	- زبان و تصویر.....	
165-170.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
181.....	2 - الف - 2؛ شریعت تصویر سیدنا آدم (ع) در دیوان سنایی.....	171
178.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	172
178-179.....	- زبان و تصویر.....	
178-181.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	

- 2- الف -3؛ تصویر شریعت سیدنا نوح در دیوان سنایی.....182-187
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....182-185
- زبان و تصویر.....185-186
- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....186-187
- 2- الف -4؛ شریعت تصویر سیدنا یوسف (ع) در دیوان سنایی.....187-200
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....189-195
- زبان و تصویر.....195-196
- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....195-200
- 2- الف -5؛ شریعت تصویر سیدنا موسی (ع) در دیوان سنایی.....200-213
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....200-209
- زبان و تصویر.....209
- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....209-213
- 2- الف -6؛ شریعت تصویر سیدنا عیسی (ع) در دیوان سنایی.....214-226
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....215-221
- زبان و تصویر.....221-222
- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....223-226
- 2- الف -7؛ شریعت تصویر سیدنا سلیمان (ع) در دیوان سنایی.....227-231
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....228-229
- زبان و تصویر.....229
- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....230-231
- 2- الف -8؛ شریعت تصویر سیدتنا مریم (ع) در دیوان سنایی.....236-232
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....232-234
- زبان و تصویر.....234
- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....236-235
- 2- الف -9؛ شریعت تصویر سیدنا علی (کرم الله وجهه) در دیوان سنایی.....237-249
- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....239-245

245.....	- زبان و تصویر.....	
245-249.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
250.....	2 - ب؛ اماکن مقدسه.....	
251-260.....	2-ب-1؛ شریعت تصویر کعبه‌ی مشرفه در دیوان سنایی.....	
251-256.....	- بررسی تصاویر از دیدگاه اندیشه.....	
256-257.....	- زبان و تصویر.....	
257-260.....	- نقش عناصر بیانی در تصاویر.....	
261.....	3 - مقایسه‌ی تصویر شریعت در دیوان خاقانی و سنایی.....	
262-263.....	درآمد.....	
264.....	3-الف؛ مقایسه‌ی تصویر شخصیت‌ها.....	
264.....	3-الف-1؛ مقایسه‌ی شریعت تصویر سیدنا رسول الله (ص) در دیوان خاقانی و سنایی.....	
264-266.....	3-الف-1-1؛ بررسی و مقایسه‌ی اندیشه.....	
267.....	3-الف-1-2؛ بررسی و مقایسه‌ی نقش زبان در تصویرپردازی.....	266
267-268.....	3-الف-1-3؛ بررسی و مقایسه‌ی نقش عناصر بیانی در تصویرپردازی.....	
269-272.....	3-الف-2؛ مقایسه‌ی شریعت تصویر سیدنا آدم (ع) در دیوان خاقانی و سنایی.....	
269-270.....	3-الف-2-1؛ بررسی و مقایسه‌ی اندیشه.....	
270-271.....	3-الف-2-2؛ بررسی و مقایسه‌ی نقش زبان در تصویرپردازی.....	
272.....	3-الف-2-3؛ بررسی و مقایسه‌ی نقش عناصر بیانی در تصویرپردازی.....	271
273-276.....	3-الف-3؛ مقایسه‌ی شریعت تصویر سیدنا نوح (ع) در دیوان خاقانی و سنایی.....	
273-274.....	3-الف-3-1؛ بررسی و مقایسه‌ی اندیشه.....	
274.....	3-الف-3-2؛ بررسی و مقایسه‌ی نقش زبان در تصویرپردازی.....	
277-281.....	3-الف-4؛ مقایسه‌ی شریعت تصویر سیدنا یوسف (ع) در دیوان خاقانی و سنایی.....	
279.....	3-الف-4-1؛ بررسی و مقایسه‌ی اندیشه.....	277
280.....	3-الف-4-2؛ بررسی و مقایسه‌ی نقش زبان در تصویرپردازی.....	279

- 3-الف-4-3؛ بررسی و مقایسه ی نقش عناصر بیانی در تصویر پردازی 281-
280
- 3-الف-5؛ مقایسه ی شریعت تصویرسیدنا موسی (ع) در دیوان خاقانی و سنایی 282-285
- 3-الف-5-1؛ بررسی و مقایسه ی اندیشه 282-284
- 3-الف-5-2؛ بررسی و مقایسه ی نقش زبان در تصویر پردازی 284
- 3-الف-5-3؛ بررسی و مقایسه ی نقش عناصر بیانی در تصویر پردازی 285-
284
- 3-الف-6؛ مقایسه ی شریعت تصویرسیدنا رسول الله (ص) در دیوان خاقانی و سنایی 290-
286
- 3-الف-6-1؛ بررسی و مقایسه ی اندیشه 286-288
- 3-الف-6-2؛ بررسی و مقایسه ی نقش زبان در تصویر پردازی 288
- 3-الف-6-3؛ بررسی و مقایسه ی نقش عناصر بیانی در تصویر پردازی 288-290
- 3-الف-7؛ مقایسه ی شریعت تصویرسیدنا سلیمان (ع) در دیوان خاقانی و سنایی 291-295
- 3-الف-7-1؛ بررسی و مقایسه ی اندیشه 293-
291
- 3-الف-7-2؛ بررسی و مقایسه ی نقش زبان در تصویر پردازی 293
- 3-الف-7-3؛ بررسی و مقایسه ی نقش عناصر بیانی در تصویر پردازی 294-295
- 3-الف-8؛ مقایسه ی شریعت تصویرسیدتنا مریم (ع) در دیوان خاقانی و سنایی 296-299
- 3-الف-8-1؛ بررسی و مقایسه ی اندیشه 296-297
- 3-الف-8-2؛ بررسی و مقایسه ی نقش زبان در تصویر پردازی 298
- 3-الف-8-3؛ بررسی و مقایسه ی نقش عناصر بیانی در تصویر پردازی 299-
298
- 3-الف-9؛ مقایسه ی شریعت تصویرسیدناعلی (کرم الله وجهه) در دیوان خاقانی و سنایی 304-
300
- 3-الف-9-1؛ بررسی و مقایسه ی اندیشه 300-302
- 3-الف-9-2؛ بررسی و مقایسه ی نقش زبان در تصویر پردازی 303-
302
- 3-الف-9-3؛ بررسی و مقایسه ی نقش عناصر بیانی در تصویر پردازی 303-304
- 3-ب؛ مقایسه ی تصویر شریعت اماکن مقدسه در دیوان خاقانی و سنایی 305
- 3-ب-1؛ مقایسه ی تصویر شریعت کعبه در دیوان خاقانی و سنایی 306-311

306-307.....	3-ب-1-1؛ بررسی ومقایسه ی اندیشه.....
309.....	3-ب-1-2؛ بررسی ومقایسه ی نقش زبان در تصویرپردازی.....
	308
309-311.....	3-ب-1-3؛ بررسی ومقایسه ی نقش عناصریبانی در تصویر پردازی.....
312-317.....	نتیجه واستنتاج نهایی.....
312-315.....	الف؛ اندیشه.....
315-316.....	ب؛ زبان وتصویر.....
316-317.....	ج؛ عناصریبانی.....
318-320.....	فهرست منابع وماخذ.....

1-1 مقدمه:

این رساله بر آن است تا در دیوان دو شاعر سخن پرداز و بلند آوازه ی ایرانی، یعنی خاقانی شروانی و سنایی غزنوی، به جست و جوی تصاویر دینی پردازد و نیز، شیوه ی نگرش این دو شاعر را به مفاهیم دینی، باز نماید.

به عبارت دیگر؛ نگارنده در این نوشتار، کوشیده است، تا تلقی این دو شاعر از مفاهیم دینی و شیوه و اندازه ی تاثیر گذاری این مفاهیم بر تصویر پردازی های شاعرانه و تاثر متقابل مفاهیم و اندیشه های دینی از تصویر پردازی ادبی شاعران مذکور را بر کاود.

لذا پیش از هر چیز لازم است، تا نگاهی گذرا بر مفاهیم مورد استفاده در این جستار، داشته باشیم.

چنان که از عنوان برمی آید، خط سیر اصلی رساله بررسی دومفهوم شریعت و تصویر پردازی و روابط متقابل آن دو، در سخن خاقانی و سنایی است؛ بنابراین، لازم است ابتدا تعریفی روشن از این دو اصطلاح، یعنی؛ شریعت و تصویر، ارائه نماییم.

از آغازین روزهای حضور اسلام در میان شعرای فارسی زبان، شاهد تأثر آنها از اندیشه های دینی بوده ایم. گرچه در آغاز، قرآن در قالب الفاظ و گزاره ها، آشکارا در شعر فارسی نمود و روزی نداشته است و صرفاً به صورت مشابهت های مضمونی، در اندیشه و باور شعرا خودنمایی کرده است ولیکن هر چه پیشتر می رویم، سیر این تحول از هر حیث، در لفظ و معنای شعر فارسی، بیشتر مشاهده می شود؛ به گونه ای که می توانیم اصطلاحی تر بگوییم «شریعت» و اندیشه های مبتنی بر شرع در دیوان شعرا هر کدام به نوعی و به سبک خاصی، جای خود را باز کرده است. مراد از «شریعت» در تحقیق حاضر هم «قوانین و اصول» دینی است و هم آنچه که

حکما و عرفا به طور خاص گفته‌اند؛ یعنی آن دسته از امور دینی که «حضرت عزت عز شأنه جهت بندگان به لسان پیغمبر تبیین فرمود از اقوال و اعمال و احکام ...» (سجادی، 1366: 1053) و یا همان کیش و آیین پرستش و آن چه انسان بدان پای بند گردد. «(خرمشاهی، 1377: ج 1، 1072).

تبیین شریعت و تصویر در شعر خاقانی و سنایی و ارتباط و تعامل این دو از منظر تصویر، انگیزه اصلی نگارش تحقیق حاضر است. مرادمان از «تصویر» همان تعبیری است که درباره «ایماژ» به طور عام مطرح است و ایماژ «ساده‌ترین شکل آن تصویری است که به کمک کلمات ساخته شده است؛ یک توصیف یا صفت یا یک استعاره و...» و «بر روی هم مجموعه آنچه را که در بلاغت اسلامی مطرح می‌کنند با تصرفاتی...» (شفیعی کدکنی، 1366: 9) به عبارت دیگر منظور از ایماژ، تصاویر مبتنی بر خیال است که با عناصر بیانی خیال پرداخته شده‌اند:

«از قدیمی‌ترین ادوار شعر فارسی، لغت خیال به معنی تصویر و پرهیب و شبیح و سایه و مفاهیم مشابه و نزدیک به این معنی به کار رفته است؛ چنانکه حافظ فرماید:

خیال نقش تو در کارگاه دیده کشیدم به صورت تونگاری نه دیدم و نه شنیدم
(خانلری، 1385: غزل 322)

در اصطلاح شعر و بحث از صنایع معنوی آن، خیال به مجموعه‌ی تصرفات بیانی و مجازی اطلاق می‌شود و آنچه در حوزه‌ی علم بیان قرار دارد؛ خیال به شمار می‌آید.¹ شفیعی در ادامه، از ناقدی فرنگی، دی لویس نام، تعریفی از خیال ارائه می‌کند:

«دی لویس در کتابی که ویژه‌ی ایماژ یا خیال پرداخته است می‌گوید: در ساده‌ترین شکل آن، تصویری است که به کمک کلمات ساخته شده است: یک توصیف یا صفت، یک استعاره، یک تشبیه، ممکن است یک ایماژ بیافریند»

بر روی هم، مجموعه‌ی آنچه را که در بلاغت اسلامی، در علم بیان مطرح می‌کنند، با تصرفاتی می‌توان موضوع و زمینه‌ی ایماژ دانست، زیرا مجاز و صورگوناگون آن و تشبیه، ارکان اصلی خیال شعری

هستند و در شعر هر زبانی، جوهر اصلی بازگشتن به همین مساله‌ی بیان است و اهمیت بیان در هنر به طور کلی، به حدی است که بعضی از محققان علم الجمال، مانند کروچه، هنر را به شهودغناپی تعبیر کرده‌اند و شهودغناپی و بیان را دوروی یک سکه دانسته‌اند «(شفیعی 1366: 9)

مؤلف کتاب طلا در مس معتقد است که تصاویر خیالی محصول ذهن خلاق و کوشای شاعرند که به وسیله ی کوشش ذهنی او واز برگرفته‌های شاعر از پیرامون خویش، پدید می آید:

« از حیث زبانشناسی، تخیل و تصویرگری (Imajery) کوششی است که ذهن خلاق شاعر مبذول می دارد تا میان اجزاء طبیعت ، پیوندی نو و بدیع بیافریند یعنی شاعر، آنچه را دیگران با هوش خود دریافت می کنند ، از پیرامون خویش بر می گیرد و بعد آن را طی یک فعل وانفعال روانی، بازسازی و بازآفرینی می کند. این بازآفرینی به واسطه‌ی تصرفات بیانی گوناگون چون تشبیه، استعاره، مجاز و نماد و کاربرد صفت انجام می شود «ⁱ؛ بنابراین تفصیل، منظور ما از تصویر در این مقال، ترکیبی از هر دوی این تعابیر است .

پر واضح است که بررسی و نقد رویکردهای مربوط به تصویر در شریعت و تصویر شعر خاقانی و سنایی بیشتر مد نظر است تا تبیین درجات هنجارگریزی این دو شاعر، از مفهیم و اصول دینی؛ هرچند که تبیین نگاه و نگرش آنان نسبت به مقوله‌ی تصویر، از دیدگاه دینی مورد توجه قرار گرفته و گریز ایشان از معاییر شرعی، از نظرگاه قرآن و سنت مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیقات گذشته نشان می دهد که در باب «شریعت و تصویر» تحقیق مستقلی صورت نگرفته است؛ به ندرت کتب بلاغی از «ترک ادب شرعی» بسیار مختصر و آن هم در قالب تعریف از این ترکیب، سخن گفته‌اند و هرگز به بحث «تصویر» و ساختار «تصویر» در مسائل شرعی موجود در دیوان شعرا نپرداخته اند . به عبارتی بهتر؛ باید گفت که حتی همین بحث «ترک ادب شرعی» نیز در دیوان شاعری خاص مورد نقد واقع نشده است و نقد شعر شعرا از این زاویه، مغفول عنه مانده است.

کتب بلاغی گذشته و معاصر در تبیین رویکردهایی چون «غلو، اغراق، مبالغه، مبالغه مقبول، غلو فاحش، تشبیه و بحث‌هایی چون بیان حال مشبه، تقریر حال مشبه، یلین مقدار حال مشبه، مدح و تحسین مشبه، تشبیه قلب، تشبیه تفضیل، اقتباس از آیات و احادیث و ... گاه کلی سخن گفته اند و گاه با نگاه به ادب شرعی با بیانی موجز بدان نگریسته اند و تفصیل و نقدی در کلامشان دیده نمی‌شود.

در دسته‌بندی و تحلیل آراء اهل بلاغت با دو دسته نظر مواجه هستیم. دسته اول با صاحبان آثاری چون انوارالبلاغه، معیارالبلاغه، هنجار و گفتار، دقایق الشعر، مدارج البلاغه، بدیع القرآن، ترجمان البلاغه و جواهر البلاغه که همه به بحث‌های نظری مختصر همراه با کلی‌گویی می‌پردازندⁱⁱ بالصراحه نظر و انتقادشان را بر این رویکرد بلاغی بویژه در مواقعی که مبتنی بر شرع است، مطرح نمی‌کنند.

دسته دوم آثاری چون ابداع البدایع، بدایع الافکار، معالم البلاغه و ... هستند که ضمن تشریح بعضی از صنایع ادبی فوق به نقد هم پرداخته اند. صاحب ابداع البدایع در ذیل غلو می گوید: «ناخوشترین مبالغات آن است که منجر به توهین چیزهای محترم مذهبی شود». (محمدحسین گرکانی، 1377: 281) و هم او از قول حدائق المعجم می نویسد: «عدول از صواب چهار نوع است: یکی آن که در بعضی اوصاف مدح و هجا چندان غلو کنند که به حد استحاله عقلی رسد یا ترک اولی شرعی را مستلزم آید...» (همان: 282). تعبیر ابداع البدایع در بحث «اغراق» نیز بر همین منوال است.

در نوشته های جدید نیز گاه به بحث «مبالغه در توصیف مشبه» با زیر ساخت عناصر دینی و اساطیری پرداخته شده است. (رک: فتوحی، 1386: 280-1)

با همه اوصاف، در باب پیشینه تحقیق حاضر می توان گفت بحث «شریعت و تصویر» در ادب گذشته با اشاراتی مختصر و کلی در باب «ترک ادب شرعی» آمده است و نقد دقایق رویکردهای آن مد نظر نبوده است. لذا ضرورت مطالعه و تحقیق در این باب، احساس می شود که شاعراری چون خاقانی و یاسنایی، با وجود همه باورها و اعتقادات مذهبی در چه مواردی از هنجارها می گریزند، عناصر مذهبی مانند شخصیت پیامبر (ص) یا سایر انبیای الهی و یا اماکن مقدس مذهبی را در کجاها و برای چه کسانی و با چه تصاویری هزینه می کنند و ...؛ روشن تر این که تحقیق حاضر ضمن تشریح هنجارشکنی های خاقانی در کاربرد شریعت و عناصر مذهبی به رویکردهای تصویرساز در این مقوله می پردازد.

1-2 بیان مساله:

از آنجا که خاقانی شروانی و سنایی غزنوی، هردو شاعرانی شریعت مدار، به نظر می رسند، یعنی تجلی عناصر دینی و مذهبی در سخن ایشان، فراوان به چشم می آید؛ بررسی کمی و کیفی یابسامدی این کاربرد ها که بتواند نظریه ای کلی در باب نوع نگرش یا استفاده ی این دو شاعر از عناصر مذهبی را باز نماید؛ امری لازم و ضروری به نظر می رسد، بر این اساس، نگارنده در این وجیز کوشیده است تا شیوه ی نگرش آنان به عناصر دینی و میزان تطابق این نگرش با آموزه های اسلامی را؛ با توجه به ایماژ، خیال، یا تصویر پردازی شاعرانه نشان دهد.

1-3 سؤال های پژوهش:

این تحقیق، می کوشد تا به پرسش های زیر پاسخ دهد:

الف؛ تصویر شخصیت ها و اماکن دینی، از نظر گاه اندیشه، در سخن خاقانی و سنایی چگونه است؟

ب؛ عنصرزبان، در تصویر پردازی‌های این دوشاعر از شخصیت هاواماکن مذهبی، چه نقشی داشته است؟

ج؛ عناصربیانی در تصویرپردازی های دینی سنایی و خاقانی چه اثری داشته‌اند؟

د؛ آیدارنگرشی کلی وبا توجه به فراوانی بسامد کاربرد عناصرمذهبی ودینی درسخن این دو شاعر؛ می توان آنان را درتصویرپردازی خویش، موفق ارزیابی کرد؟

1-4؛ فرضیه های پژوهش:

الف؛ شخصیت‌هاو عناصرمذهبی، درسخن خاقانی وسنایی، بسامدکاربرد فراوان یافته اند.

ب؛ سنایی و خاقانی، هردو درنگاهی کلی به سخن ایشان؛ شاعرانی شریعت‌مداربه نظر می آیند.

ج؛ عناصری چون کعبه درسخن خاقانی، بسامد فراوان یافته و دارای تجلی ارزشی مثبت هستند.

د؛ تقید وپایبندی سنایی به عناصرمذهبی، بیشتر رنگ وبوی صوفیانه دارد.

ه؛ پایبندی وتقید خاقانی به عناصرمذهبی، تحت تاثیرخصلت مداحانه‌ی شاعر به ابتدال کشیده شده است.

و؛ زبان توصیف سنایی ازعناصردینی، بیشتربه سوی زبان سبک عراقی تمایل دارد.

ز؛ ربان خاقانی درتوصیفات دینی، بیشتر به سوی سبک فخیم خراسانی متمایل است.

1-5 اهمیت، ضرورت واهداف پژوهش:

ازآنجا که طرز تلقی اهل ادب از تقید سنایی و خاقانی به مفاهیم دینی؛ بیشتر منوط به ظاهر سخن آنان است، وعمدتاً به خاطر بسامد فراوان کاربرد عناصر مذهبی در شعر آنان، شاعرانی مقید و پایبند به دین شناخته شده اند، و تا به حال تحقیق جامعی که بسامد فراوان عناصر مذهبی درسخن ایشان را از لحاظ رتبه بندی ارزشی و به وسیله‌ی مبانی ماخوذ از قرآن وسنت ماثوره‌ی پیامبر(ص)؛ بررسی کرده باشد، انجام نگرفته لذا؛ هدف از این پژوهش به دست دادن تصویری درست و مستند با بررسی دقیق و آماری این بسامدها و نمایاندن نظرو عقیده‌ی کلی آنان در باب عناصر مذهبی و دینی به جامعه‌ی ادبی است تا بلکه؛ اگر در این میان، تصویری نابجا یا به دور از واقعیت‌های ملموس وعینی در اذهان پدید آمده، تاجایی که امکان دارد و به قدر وسع ناچیز نگارنده، اصلاح گردد.

1-7 روش انجام پژوهش:

این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و مبتنی بر گردآوری و تحلیل داده‌های جامعه‌ی آماری، پدیدآمده و در نهایت، براساس بررسی بسامدی این داده‌ها، نتیجه‌گیری شده است.

1-8 درآمدی بر ساختار پایان‌نامه و مشکلات و موانع بر سر راه پژوهش:

زمانی که نگارنده، تحت ارشادات و راهنمایی‌های استادان بزرگوار، جناب آقای دکتر محسن ذوالفقاری - دامت تأییداته - و سرکارخانم دکترسیده زهرا موسوی دست به انتخاب این موضوع زد، شوقی فراوان که مولا عزوجل، برای درک و تفقه در دین، در نهاد وی به ودیعت نهاده، تنها محرک و انگیزه‌ی وی برای قدم نهادن در این راه مشکل و پیمودن آن بود.

و اگر الطاف خداوند و ارشادات دلسوزانه و گام به گام آن استادان فرهیخته نبود؛ صعوبت این راه نارفته، این کمترین را از ادامه‌ی آن بازمی‌داشت، چنان‌که بارها نیز وقفه‌هایی طولانی مدت در آن پدید آورد؛ فلذا؛ نگارنده را می‌بایست که برای برداشتن هر گام جدید دست به دامان لطف خداوند و علم استادان درآویزد و قلت دانش خویش را با اتصال به آن دو منبع فیض، فزونی و برکت بخشد.

پیچ و خم‌های فراوان زبانی سخن خاقانی و صعوبت‌های توان‌فرسا و گاه به گاه آن نیز، خود، مانعی بزرگ، بر سر راه این پژوهش بود، که نگارنده را به خوشه‌چینی از خرمن کتب دانشی مردانی چون دکتر سید ضیاءالدین سجادی یا استاد دکتر میرجلال‌الدین کزازی، وامی‌داشت.

از دیگر سویی، یافتن محورهای جامعی که بتوان به وسیله‌ی آنها، ابزاری نسبتاً کارآمد برای نقد و بررسی تصاویر شریعت در سخن این دوشاعر به دست آورد نیز؛ خود، معضلی سترگ بود که با مراجعات مکرر حضوری و تلفنی به پیشگاه استادان محترم راهنما، مرتفع می‌شد.

مشکل دیگر، عدم هماهنگی دو شاعر در میزان توجه به عناصر گوناگون دینی بود، به عبارت روشن‌تر، به طور مثال؛ در سخن خاقانی به امکان‌های مذهبی چون؛ مسجدالاقصی، مسجدالحرام و یا کعبه توجه بیشتری شده در حالی که سنایی بجز کعبه و آنهم با بسامد اندک‌تر؛ به سایر امکان‌های مقدس، توجهی نداشته فلذا؛ در سخن وی بسامدی نیافته‌اند.

ازسوی دیگر، خاقانی، به برخی شخصیت های مذهبی توجه چندانی نشان نداده، درحالی که همان اشخاص، در سخن سنایی بسامد بالایی یافته اند، وجوداین ناهماهنگی ها و مواردی دیگر ازاین قبیل، عمل قیاس و درنهایت؛ نتیجه گیری رابسیار دشوار می ساخت، لذا؛ نگارنده با ارشاد استادان محترم راهنما، تنها به بازنمایی تجلیات این اماکن یا اشخاص در فصل مربوط به خویش، بسنده نمود و درفصل سوم، تنها به مقایسه ی مواردی پرداخت که درسخن هر دو شاعر، بسامد کافی وقابل توجه یافته بودند.

اما؛ ساختارپایان نامه؛ این رساله، در سه فصل تنظیم شده است، فصل نخست به تجلی عناصر مذهبی شامل اماکن مقدس و اشخاص مورد احترام، در سخن خاقانی ازمنظر شریعت می پردازد. فصل دوم، به بررسی عناصری چون شخصیت های مذهبی ونیز مکان مقدس کعبه درسخن سنایی می پردازد؛ وترتیب بررسی شخصیت ها، تبرکاً ازآیه ی شریفه ی یکصدوشصت وسوم از سوره ی مبارکه ی النساء اخذ شده است، که می

فرماید:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَدْيَ الَّذِينَ آمَنُوا مِن قَبْلِهِمْ يَدْعُونَ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِ اعْبُدُوا آلَهُنَّ الْأُولَىٰ وَالَّذِينَ آمَنُوا مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ آلَهُنَّ الْأُولَىٰ وَاللَّهُ جَعَلَ الْأَلْهَامَ لِقَوْمِهِمْ إِن يَسَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَدْيَ الَّذِينَ آمَنُوا مِن قَبْلِهِمْ يَدْعُونَ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِ اعْبُدُوا آلَهُنَّ الْأُولَىٰ وَالَّذِينَ آمَنُوا مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ آلَهُنَّ الْأُولَىٰ وَاللَّهُ جَعَلَ الْأَلْهَامَ لِقَوْمِهِمْ إِن يَسَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

در هر دو فصل مذکور، نگارنده از سه منظر؛ اندیشه، زبان و تصویر، ونقش عناصریبیانی در تصویر پردازی، به نمایاندن تجلی شریعت درسخن این دوشاعر، پرداخته است؛ درفصل سوم رساله، نگارنده موارد مشترکی راکه درسخن هر دو شاعر تجلی یافته اند؛ از سه دیدگاه فوق الذکر، مورد بررسی قرار داده وبالاخره، دربخش پایانی که شامل نتیجه گیری واستنتاج نهایی است؛ نگارنده کوشیده تا نتایج به دست آمده را به تفکیک درمورد هر سه رویکرد، به صورت نظریه یا تز وبدون هرگونه حواشی وزوائد ارائه نماید.

بی گمان این وجیز نیز؛ علی رغم ارشادات استادان گران مایه ی راهنما، وریزنی های استاد گرانسنگ مشاور، به دلیل نقایص وکاستی های نگارنده ی کمترین، خالی از اشکال که نه بل سرشار ازکاستی وخلل است، اما؛ هرچه هست ازقامت ناساز بی اندام نگارنده است وگرنه تشریف خداوندی که در راهنمایی های اساتید جلوه گراست، بربالای کس کوتاه نتواند بود؛ درپایان، باکمال تواضع وفروتنامه، سربرآستان پروردگاری سایم وبردستان استادان گران مایه ی راهنما ومشاور، جناب آقای دکتر محسن ذوالفقاری وسرورگرانمایه جناب استاد دکتر سیده زهراموسوی ونیز استادان گران مایه ی مشاور، جناب آقای دکتر جلیل مشیدی وجناب آقای دکتر امین رحیمی، بوسه می زنم وازپیشگاهشان بابت تقصیرات شاگردانه ام، پوزش می خواهم.

اللهم انفعنى بما علمتنى وعلمنى بما ينفعنى وزدنى علماً وصل اللهم وسلم على رسولك ونبيك الكريم وعلى آله
وصحبه ومن والاه
سيد كيهان شهدائى

فصل اول:

تصویر شریعت در دیوان خاقانی شروانی

الف؛ شخصیت های مذهبی